

Lipiński, Edward

Rok Szabatowy

Scripta Biblica et Orientalia 1, 9-28

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

EDWARD LIPIŃSKI

ROK SZABATOWY

Rok Szabatowy – jak o tym świadczy jego nazwa – przypada na każdy siódmy rok i rozpoczyna się pierwszego dnia miesiąca Tiszri, tj. wczesną jesienią, w dzień Nowego Roku pradawnego kalendarza rolniczego. Wynika to niedwuznacznie z tradycji zapisanej w Misznie, w traktacie *Szewit* obejmującym zasady, które dotyczą Roku Szabatowego¹. Traktat Miszny reprezentuje interpretację rabiniczną z epoki rzymskiej. Jest ona rezultatem wielowiekowej ewolucji dwóch niezależnych od siebie, gospodarczo-społecznych zasad postępowania, tj. zwolnienia dłużników popadłych w służbę niewolniczą i pozostawienia ziemi odłogiem. Rok Szabatowy jest też zwany *š'mittāh*, co etymologicznie wskazuje na „puszczenie wolno” lub na jakieś pojęcie pokrewne².

¹ Dysponujemy doskonałym wydaniem krytycznym traktatu ze wstępem historycznym o Roku Szabatowym: D. Correns, *Schebiit (vom Sabbatjahr). Text, Übersetzung und Erklärung* (Die Mischna. I. Seder: Seraim. 5. Traktat: Schebiit), Berlin 1960. *Baraity* uzupełniające traktat *Szewit* można znaleźć w krytycznym wydaniu Tosefty z obszernym komentarzem: S. Lieberman, *The Tosefta according to Codex Vienna, with Variants. Order Zera'im*, New York 1955. Talmud Jerozolimski zawiera *gemarę* tegoż traktatu. Brak jej w Talmudzie Babilońskim.

² Wyraz nie występuje w tekstach ugaryckich, ale babiloński utwór mądrości znaleziony w Ugaryt posługuje się czasownikiem *šamātu*. Mianowicie, modlitwa cierpiącego do Marduka określa boga jako tego, który „mnie zrujnował, ale (potem) puścił mnie wolno”, zob. J. Nougayrol, „(Juste) Souffrant”, w: *Ugaritica V*, red. J. Nougayrol [i in.] (Mission de Ras Shamra XVI), Paris 1968, 268, wiersz 36'. Tłumaczenie polskie całego ustępu można znaleźć u K. Łyczkowskiej, *Babilońska literatura mądrości*, Warszawa 1998, 56-58.

Wyraz ten zdaje odnosić się pierwotnie do dłużnika i umorzenia długów raczej niż do „odłogowania” ziemi. Praktyki Roku Szabatowego, określone prawem biblijnym, powstały najpóźniej w II tysiącleciu p.n.e. Oznacza to, że tradycja izraelska i judzka odziedziczyła je z okresów średniego i późnego brązu.

1. PRAWO BIBLIJNE

Tematyka Roku Szabatowego omawiana jest w trzech księgach biblijnych: w Księdze Wyjścia 21,2-6 i 23,10-11, w Księdze Kapłańskiej 25,1-7 i 18-22, a zwłaszcza w Księdze Powtórzonego Prawa 15,1-18. Każdy z tych trzech ustępów uwydatnia jeden z aspektów Roku Szabatowego, którego przestrzeganie z czasem nabierało odmiennego charakteru.

1. Najstarszy tekst należy do tzw. Kodeksu Przymierza, który obejmuje część Księgi Wyjścia, mianowicie rozdz. 20,22–23,13. Większość badaczy uznaje archaiczność tej grupy tekstów prawnych, której poszczególne przepisy są bliskie normom zebranych w kodeksach starożytnego Bliskiego Wschodu³ i mogłyby uchodzić za dziedzictwo kanaanejskie epoki brązu. Czas pierwszego ich spisania jest mało ważny, gdyż prawa kazuistyczne składające się na Kodeks Przymierza wywodzą się z ustnych tradycji sędziów sprawujących nadzór nad obyczajami i prawem wspólnot miejskich i wiejskich. Przepisy Roku Szabatowego zawarte są w rozdz. 21,2-6 i 23,10-11. Przy późniejszej redakcji Kodeksu, zapewne w okresie perskim⁴, rozdzielono te ustępy i uzupełniono przepis dotyczący wyzwania niewolników za długi. Wypada przypomnieć tu, że język hebrajski nie posiada odrębnego wyrazu na określenie „niewolnika”. Tylko kontekst może wykazać, czy *'ebed* oznacza wolnego sługę, niewolnika, czy też niewypłacalnego dłużnika lub członka jego rodziny odbywającego służbę u wierzyciela. W ustawodawstwie Roku Szabatowego chodzi o to ostatnie znaczenie. Należy sądzić, że przepis Wj 21,2 brzmiał pierwotnie: „Jeśli nabędziesz⁵ sługę, przez sześć lat będzie ci służył,

³ Nie zasługują tu na uwagę fantazyjne wywody J. Van Setersa (*A Law Book for the Diaspora*, Oxford 2002), który Wj 20,23-23, 33 przypisuje judzkiemu wygnańcowi, który miałby dostęp w Babilonii do starych zbiorów prawnych i dopuścił się plagiatu (s. 173). Zob. recenzję E. Otto w: *BO* 63 (2006), 343-347.

⁴ Sugeruje to dopisany wyraz *'ibri* (Wj 21,2), „Hebrajczyk”, który pierwotnie oznaczał mieszkańca perskiej prowincji 'Abar-Nahara, obejmującej Syrię i Palestynę. Wyraz ten został dodany także w innych miejscach, np. w Pwt 15,12, gdzie w okresie perskim wpisano „Hebrajczyk albo Hebrajka” obok słowa „twój brat”.

⁵ Czasownik *qānāb* znaczy „nabyć”, niekoniecznie drogą kupna, co z pewnością wyklucza prawo o umarzaniu długów. Por. P. Humbert, *Opuscules d'un hébraisant*, Neuchâtel 1958, 166-174.

a siódmego roku będzie mógł odejść”, albo „puścisz go wolno” (*tism^etennū*)⁶. Przepis o ugorowaniu ziemi znajduje się w Wj 23,10-11: „Przez sześć lat będziesz obsiewał ziemię i zbierał jej plody, a siódmego roku pozwolisz jej leżeć odłogiem⁷ i zaniechasz zbioru, aby mogli jeść ubodzy z twego ludu, a resztę zjedzą zwierzęta polne. Tak też postąpisz z twoją winnicą i z twoim ogrodem oliwnym”. Wedle tej zasady, przez cały rok siódmy należy zaniechać zasiewów i zbierania plonów, a także powstrzymać się od podobnych prac w winnicach i przy drzewach oliwnych. Wbrew rozpowszechnionej interpretacji, tekst nie nakazuje wstrzymania się od wszelkiej pracy na roli i w winnicach. Orka i użyźnianie ziemi były dozwolone, wręcz zalecane w praktyce rolniczej. Rozdziały 3-4 traktatu *Szewit* odnoszą się nawet do tych prac. Wszystkie plony siódmego roku stawały się własnością całej społeczności, zwłaszcza ubogich, tak wolnych, jak i niewolników, oraz zwierząt, udomowionych, czy też dzikich.

Przepisy te nie odnoszą się do jakiegoś określonego roku kalendarzowego i nawet nie dotyczą równocześnie wszystkich pól i niewolników lub sług⁸ danego gospodarza. Zaznaczają jedynie, że co siedem lat należy pozostawiać ziemię odłogiem i po sześciu latach puszczać wolno zniewolonych pobratymców. Jak zaznaczono powyżej, chodzi tu o niewypłacalnych dłużników lub o osoby z ich rodzin zabezpieczające pożyczkę na służbie u wierzyciela i spłacające ich pracą dług i jego odsetki.

2. Drugi tekst, w Kpł 25,1-7 i 18-22, nazywa ten rok ugorowy „Szabatem Pańskim” i obiecuje specjalne błogosławieństwo boże dla wiernych, którzy w siódmym roku zostawiają odłogiem swoją ziemię. Mianowicie, w szóstym roku będą korzystać z plonów niezwykle obfitych. Ta idealistyczna wizja nie zawsze jednak odpowiadała rzeczywistej sytuacji, co mogło dawać się we znaki pod koniec roku szabatowego i zwłaszcza w roku następnym, przed żniwami. Tekst nie zaznacza jednak, że wszyscy gospodarze mieli zostawić ziemię odłogiem w tym samym roku i że przepis dotyczył równocześnie ogółu pól danego gospodarstwa. Ujemnych skutków ugorowania ziemi mógł więc uniknąć przezorny właściciel gruntów rolnych, który liczył się z siedmioletnim cyklem rolniczym. W swej obecnej formie tekst Kpł 25 ma charakter wybitnie jahwistyczny, czego nie można powiedzieć o fragmentach z Wj 21,2-6 i 23,10-11. Odnosi się on tylko do odpoczynku ziemi, ale dodaje przepisy na obchód Roku Jubileuszowego, który przypada po siedmiu latach szabatowych, czyli co 49 lub 50 lat, i dotyczy całego kraju (Kpł 25,9).

⁶ Czasownik ten występuje w Wj 23,11, gdzie jest użyty obrazowo w odniesieniu do ziemi.

⁷ Dosłownie: „puścisz ją wolno”.

⁸ Język hebrajski, podobnie jak inne języki semickie, nie odróżnia niewolnika od sługi.

Wbrew opinii niektórych autorów Kpł 25 nie może pochodzić z okresu perskiego, gdyż jego składnia i słownictwo wskazują na VII wiek p.n.e.⁹

3. Najbogatszy treściowo jest trzeci tekst, w Pwt 15,1-18. Różni się on od przepisów Kodeksu Przymierza i Księgi Kapłańskiej, gdyż odnosi się jedynie do zniewolonych dłużników i był oficjalnie ogłaszany w kraju (Pwt 15,2). Odpowiedni ustęp zaczyna się od słów: „Pod koniec siedmiu lat ustanowisz darowanie długów (*šmitṭāb*). Oto jak ma wyglądać to darowanie długów: Każdy wierzyciel, który dał pożyczkę, daruje to, co pożyczył bliźniemu swemu. Nie będzie domagał się zwrotu ani od swego bliźniego, ani od swego brata, gdy ogłoszono darowanie długów ku uczczeniu Jahwe. Od cudzoziemca możesz domagać się zwrotu, ale twego brata zwolnisz”. Dalej tekst zaznacza, że wszyscy zniewoleni pobratymcy mają w roku tym bezwzględne prawo do odzyskania wolności. Wynika to z umorzenia długów, gdyż współrodacy popadali zazwyczaj w niewolę na skutek niemożności spłaty zaciągniętych długów. Jeśli jednak któryś z nich chciał w dalszym ciągu służyć swemu panu, czyli najczęściej swemu dawnemu kredytodawcy, to automatycznie stawał się niewolnikiem na zawsze.

2. ROK UGOROWY

Odnośnie do roku ugorowego godny uwagi jest fakt, że uprawa roli w klimacie suchym wymagała regularnego pozostawiania ziemi ornej odłogiem na rok lub nawet kilka lat. W północnej Mezopotamii, w rejonie Harranu, rolnicy z czasów biblijnych nie zasiewali połowy swoich pól co drugi rok w celu przywrócenia żyzności, odchwaszczenia gleby i zatrzymania wilgoci¹⁰. Bydło pasło się wtedy na ugorze, a jego odchody nawożyły glebę. Prawo biblijne wprowadza tu nakaz, gdyż rolnicy niechętnie patrzyli na ziemię ugorującą i nie przynoszącą im plonu. Nakaz taki nie był jednak wystarczający,

⁹ Modne dziś późne datowanie tekstów Pięcioksięgu zastosował ostatnio do Kpł 25 J.-F. Lefebvre (*Le Jubilé biblique Lv 25 – exégèse et théologie* (OBO 194), Fribourg – Göttingen 2003), datując cały rozdział na epokę perską. Podobnie T. Reinmuth (*Der Bericht Nehemias* (OBO 183), Freiburg – Göttingen 2002, 181) uzależnia całe prawo Roku Jubileuszowego od Neh 5. Jest to niemożliwe, jak słusznie podkreśla J. Joosten, recenzja: J.-F. Lefebvre, *Le jubilé biblique. Lv 25 – exégèse et théologie* (OBO 194), Fribourg 2003, *BO* 64 (2007), 211-212. Potwierdza to m.in. zapożyczony z nowoasyryjskiego wyraz *dʾrôr*, który stanowi jakby tytuł prawa o Roku Jubileuszowym i świadczy o powstaniu tekstu w VII w. p.n.e.

¹⁰ E. Lipiński, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion* (OLA 100), Leuven 2000, 521-522. Teksty w transkrypcji z tłumaczeniem angielskim podają F.M. Fales, J.N. Postgate, *Imperial Administrative Records, Part II: Provincial and Military Administration* (SAA XI), Helsinki 1995, 121-145, nr. 201-220.

gdyż w klimacie palestyńskim, bez sztucznego nawadniania i odpowiedniego nawozu, rolnictwo deszczowe wymagało, by ziemia leżała ugiorem co najmniej co drugi rok. Z posiadanych informacji nie wynika bowiem, by w czasach biblijnych stosowano płodozmian. System ówczesnej gospodarki rolnej nie był w stanie ustalić stałej rotacji upraw następujących kolejno po sobie na określonym obszarze, podzielonym na pola. Gospodarka płodozmianowa daje dobre rezultaty w systemie trzyletnim, siejąc np. pszenicę w pierwszym roku, owies w drugim roku, a zostawiając ziemię odłogiem w trzecim roku, jak to czyniono we Francji w XIX wieku¹¹. Podobną praktykę stosowano w północnej Mezopotamii w XX wieku. Nie znaczy to oczywiście, że można było zaniedbywać kompletnie glebę przez cały rok. Na przykład pasąc na niej bydło, dostarczano jej potrzebnego nawozu. Jedną z dawnych praktyk palestyńskich znana jest nam z Tosefty, z traktatu *Szewit* 2,16.19¹² obejmującego zasady, które dotyczą Roku Szabatowego. Mianowicie, trzymano owce na polu w tymczasowej zagrodzie zwanej *sabar*, którą przemieszczano tak, by odchody zwierząt rozprowadzać po całym polu. Także wedle Tosefty, w tymże traktacie *Szewit* 3,10¹³, w roku odłogowym orano pole od pięciu do siedmiu razy celem jego odchwaszczenia i dobrego użyźnienia. Orkę taką nazywano *tijjuw* lub *nir*.

Rolnik stosował najczęściej uprawę przerzutową, kolejno obsiewając jęczmieniem to jedną, to drugą połowę swego pola. Mniej korzystne i niepraktyczne wydaje się stosowanie odmiennego systemu: po kilku sezonach uprawy, przy których plody stopniowo się zmniejszały, pozwalano polu odpoczywać przez następne dwa do czterech lat. Po upływie takiego okresu należało czekać około dwóch lat, by ziemia stała się znów w pełni płodna. Terminologia babilońska słusznie rozróżniała tu ugór (a.šà sù), ziemię uprawną (a.šà ab.sín) i ziemię odłogową (a.šà kankal = *nidūtu*), której zaoranie (*teptitu*) i uprawienie dawało dobre wyniki dopiero po dwóch latach¹⁴. Dobitnie wyraża to pewien starobabiloński list: „Jeżeli pole nie było uprawiane i leżało odłogiem w ubiegłym roku, weź opieczętowaną umowę o zaoranie w dwóch latach i w trzecim roku przyniesie ono dzierżawne”¹⁵.

Rok Szabatowy nie wystarczał zatem, by zapewnić glebie normalną płodność. Mógł on tylko uzupełniać praktykę uprawy przerzutowej, zakazując przez rok zasiewu na polach i gwarantując stałość sześcioletniego cyklu upraw, który Rok Szabatowy uwieńczył poniekąd jako rok siódmy. Siedmio-

¹¹ Por. tablice w E.V.B. Crud, *Économie de l'agriculture*, Paris – Genève 1820, 118nn.

¹² Por. Miszna, *Szewit* 4.

¹³ Por. Talmud Babiloński, *Menachot* 85a.

¹⁴ K. Butz, „Ur in altbabylonischer Zeit als Wirtschaftsfaktor”, w: *State and Temple Economy in the Ancient Near East I*, red. E. Lipiński (OLA 5), Leuven 1979, 257-409 (zob. s. 317-322).

¹⁵ R. Frankena, *Briefe aus dem British Museum* (Altbabylonische Briefe 2), Leiden 1966, nr 92.

letni cykl rolniczy był znany w Syrii, Mezopotamii i Palestynie już w II tysiącleciu p.n.e. Aluzje do niego można znaleźć w poetyckim utworze z Ugarytu. I tak śmierć bohatera Akhata powoduje siedmioletnią suszę na ziemi¹⁶, podobnie jak biblijne opowiadanie o Józefie w Egipcie odnosi się do siedmioletnich cykli obfitości i suszy. Co siedem lat dochodzi do walki między Baalem, zsyłającym deszcz, a Motem, bogiem śmierci i suszy¹⁷. Bóg Anu grozi bogini Isztar siedmioletnią suszą, gdyby Byk niebiański miał być zesłany na ziemię, aby zabić Gilgamesza¹⁸. Są to legendarne lub mitologiczne echa cyklu stosowanego w rolnictwie, także w Mezopotamii, skąd pochodzą konkretniejsze dane. Siódmy rok był tu istotny nie ze względów gospodarczych, ale z powodu pradawnego znaczenia liczby „7”¹⁹, podobnie jak liczby „40”, oznaczającej okres wieloletni o nieznanym długości.

Szereg starobabilońskich kontraktów z XVII-XVI w. p.n.e. zaznacza mianowicie, że dzierżawca będzie korzystał z wynajętego pola przez trzy lata. Umowy te podają także, jaką część plonu rolnik będzie musiał dostarczać właścicielowi po żniwach. Asyriolodzy przyjmują zazwyczaj, że chodzi w takich wypadkach o dzierżawy trzyletnie. Z dokładniejszej analizy tekstów i przydziału plonów wynika natomiast, że umowy odnoszą się do dzierżaw sześcioletnich²⁰, zakładających, że pole lub poszczególne jego części będą leżały odłogiem co drugi rok. Ten sześcioletni cykl zdaje się być podstawą gospodarki rolnej w Międzyrzeczu od początku II tysiąclecia p.n.e. Kilka kontraktów zaznacza wszakże, że dzierżawca będzie korzystał z pola przez dwa lata, co sugeruje istnienie także czteroletnich umów. Odnosi się więc wrażenie, że co najmniej po sześciu latach następowała jakaś przerwa w uprawach rolnych, która zdaje się mieć pewne powiązania z jednym z podstawowych aspektów Roku Szabatowego. W okresie nowoasyryjskim spotykamy także kontrakty ośmioletnie na „4 lata plonów i 4 lata ugorów”²¹. Pierwszy, trzeci, piąty i siódmy rok były zapewne „latami ugorów”, a drugi, czwarty, szósty i ósmy „latami plonów”.

Jeżeli wydzierżawiano rolnikowi ugór nigdy nieuprawiany albo ziemię odłogową, pozostawioną bez uprawy przez kilka lat, w pierwszym roku ziemia ta była jałowa: nie przynosiła mu praktycznie żadnego plonu lub jedynie

¹⁶ KTU 1.19, IV:15.17-18; por. ANET 153b; A. Caquot, M. Sznycer, A. Herdner, *Textes ougaritiques I. Mythes et légendes* (LAPO 7), Paris 1974, 455.

¹⁷ KTU 1.6, V:8-9; por. VI:16-22. Zob. C.H. Gordon, „Sabbatical Cycle or Seasonal Pattern?”, *Or* 22 (1953), 79-81.

¹⁸ Epos o Gilgameszu VI, III:17-29.

¹⁹ E. Otto, „šēba”, w: *TWAT VII* 1000-1027, oraz „šēba”, w: *TDOT XIV*, 336-367, z bardzo obszerną bibliografią.

²⁰ Butz, „Ur in altbabylonischer Zeit”, 301-303; tenże, „Landwirtschaft”, w: *RLA VI*, 470-486 (zob. szczeg. 480-481).

²¹ T. Kwasman, S. Parpola, *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh. Part I. Tiglath-Pileser III through Esarhaddon* (SAA VI), Helsinki 1991, nr. 223:8-9 i 224:7-8.

znikomy. Stosując system odłogowy, czyli przemienny sposób uprawy polegający na pozostawieniu ziemi ornej na rok w stanie niezasianym, ale właściwie przeoranej i użyźnionej nawozem, rolnik uzyskiwał stosunkowo dobre plony już w roku następnym, a dalej w czwartym i szóstym roku. W siódmym roku ziemia musiała znów leżeć odłogiem. Należy przyjąć, moim zdaniem, że nakaz związany z Rokiem Szabatowym wywodzi się właśnie z tej sytuacji. Potwierdza to odnośny ustęp Kpł 25,20-22: „Jeżeli powiecie: Co będziemy jedli w siódmym roku, jeżeli nie będziemy siali ani zbierali plonów? Ześlę wam błogosławieństwo w szóstym roku, tak że plony wystarczą na trzy lata. W ósmym roku (tj. na początku nowego cyklu) będziecie siać i będziecie jeść z dawnych plonów aż do dziewiątego roku, aż do nowych plonów będziecie jedli dawne zboże”.

Zbiory szóstego roku mogą rzeczywiście być obfite, jeśli praktykuje się przemienny sposób uprawy. W każdym razie plony z owego roku służyły normalnie jako pokarm w roku siódmym, a ponadto musiały wystarczać na rok ósmy, gdyż w roku siódmym nie było zasiewu i nie było żniw. Na odłogującym polu pojawia się jednak pewna roślinność, która może służyć za pokarm ubogim ludu i zwierzętom, o czym wspomina Wj 23,11. Wzmianka o dziewiątym roku może być związana z liczeniem lat wedle kalendarza babilońskiego, w którym rok rozpoczynał się wiosną, czyli żniwa po jesiennym wysiewie ósmego roku przypadały na rok dziewiąty. Używanie kalendarza babilońskiego w tym kontekście wskazywałoby, że homiletyczne wiersze Kpł 25,20-22 zostały dopisane dopiero po niewoli babilońskiej²². Dawniejszy kalendarz miał natomiast charakter rolniczy, w którym rok rozpoczynał się jesienią, przed orką i wysiewem. W innej interpretacji, dziewiąty rok może oznaczać, że autor tekstu liczył się z możliwością, że ziemia leżąca odłogiem przez cały rok i całkiem zaniedbana, bez orki i bez nawozu, okaże się jałową mimo wysiewu w roku ósmym. Wreszcie tekst może dotyczyć Roku Jubileuszowego, o ile ten nie pokrywał się z siódmym z kolei Rokiem Szabatowym, lecz następował po nim, zakładając pozostawienie ziemi odłogiem przez dwa kolejne lata. Byłby to przepis zakładający sytuację nierealną, gdyby dotyczył wszystkich pól równocześnie.

Przestrzeganie roku odłogowego było natomiast oparte na ugruntowanym od wieków systemie gospodarki rolnej. Pierwotny cel przepisu biblijnego był bez wątpienia gospodarczy, jak to doskonale pojmował Majmonides²³, i prawodawca usiłował pouczyć osiadłych współziomków o tym, że ziemi na-

²² Stanowią one dodatek do rozdziału, który został prawdopodobnie napisany w VII w. p.n.e. Zob. powyżej, przyp. 9.

²³ M. Maimonides, *The Guide of the Perplexed II*, Chicago 1963, 553, cz. III, rozdz. 39. Jest to rozsądniejsze podejście, niż odwołanie się do jakiegoś religijnego „Privilegrecht”, jak to czyni E. Otto, „Der Ackerbau in Juda im Spiegel der alttestamentlichen Rechtsüberlieferungen”, w: *Landwirtschaft im Alten Orient*, red. H. Klengel, J. Renger (Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 18), Berlin 1999, 229-236.

leżało regularnie pozwalać odpocząć. Moc swą przepis zawdzięczał pouczeniu, że czyni się to ku czci Jahwe. Nie wynika natomiast z tekstów, że zasada ta brała się z boskiej własności wszelkich płodów ziemi, że Jahwe pozwalał z nich korzystać przez sześć lat, a sobie rezerwował plody siódmego roku.

Cykl ten był związany m.in. z umowami dzierżawnymi, zwłaszcza na nowo zagospodarowanych terenach, które w pierwszym roku uprawy były jałowe. Zdaje się więc, że pierwotny przepis Kpł 25,2-7 odnoszący się do Roku Szabatowego zakłada zagospodarowanie nowych terenów. Sugeruje to jednoznacznie redakcyjny wstęp w Kpł 25,1:

I rzekł Jahwe do Mojżesza na górze Synaj: Mów do Izraelitów i powiedz im: Kiedy wejdziecie do ziemi, którą ja wam daję, wtedy ziemia będzie obchodziła szabat dla Jahwe.

Po tym wstępie, opisującym stan ziemi leżącej ugiorem w roku objęcia jej w posiadanie, autor wyjaśnia zasady Roku Szabatowego, cytując prawo w drugiej osobie liczby pojedynczej:

Sześć lat będziesz obsiewał swoje pole i sześć lat będziesz obcinał swoją winnicę i będziesz zbierał jej plony. Ale w roku siódmym będzie całkowity szabat dla ziemi, szabat dla Jahwe. Nie będziesz obsiewał pola ani obcinał winnicy twojej. Nie będziesz żął tego, co samo wyrośnie z poprzednich żniw, ani nie będziesz zbierał wolno rosnących winogron. Będzie to rok szabatowy dla ziemi. Wtedy szabat ziemi będzie służył wam za pokarm: tobie, słudze twemu, służącej twej, najemnikowi twemu i cudzoziemcom, którzy mieszkają u ciebie. Wszystko, co wyrośnie na polu, będzie służyć za pokarm także bydłom twoim i zwierzętom, które są w twojej ziemi.

Zagospodarowanie nowych terenów wymaga dobrej znajomości podstawowych umiejętności rolniczych, które przepis stara się wpoić. Potrzeba zagospodarowania takich terenów lub terenów zaniedbanych przez szereg lat może wynikać z różnych przyczyn. Niekoniecznie trzeba tu myśleć o osiedleniu plemion koczowniczych, o powrocie z niewoli babilońskiej po długich latach, czy o imigracji ludności z północnego Izraela do Królestwa Judy po podboju Samarii przez Asyryjczyków. Spadek plonów w wyniku wyjałowienia gleby, zanik niektórych gatunków roślinności z powodu zbyt intensywnego wypasu bydła domowego, jak też wzrost liczby mieszkańców mogły skłonić społeczeństwo lub władzę do stopniowego zagospodarowania terenów leżących ugiorem.

Z samych przepisów Wj 23,10-11 i Kpł 25,3-5 nie wynika, że równocześnie wszystkie pola miały leżeć odłogiem. Na to dopiero wskazuje późniejsza ich interpretacja, jak to najpierw sugeruje decyzja powzięta po powrocie z Babilonii za czasów Nehemiasza (Neh 10,32b): „zaniechamy zbioru roku siódmego”. Na podstawie tego ustępu Księgi Nehemiasza i z milczenia starszych ksiąg biblijnych o przestrzeganiu Roku Szabatowego niektórzy eg-

zegeci wnioskowali, że przepis ten powstał dopiero po powrocie z Babilonii, w okresie Persów Achemenidów. Odpowiada on jednak pradawnym zwyczajom rolnym, jakie do niedawna jeszcze istniały w Syrii i Palestynie. Co więcej, zasady te widoczne są również w znacznie starszych dokumentach babilońskich. W zmienionej i upowszechnionej formie zwyczaj ten zachowywano w okresie machabejskim²⁴, a Rzymianie liczyli się z nim aż do czasów powstania Bar-Kochby, nie ściągając podatków w Roku Szabatowym. Traktat *Szewit* 8,1 Tosefty podaje interesujące informacje dotyczące tych czasów, które świadczą wymownie o trosce o osoby będące w potrzebie podczas Roku Szabatowego. Mianowicie, skrzętnie zbierano i przechowywano w publicznych spichlerzach wszystko, co w tym roku wyrastało na polu, w sadzie lub w winnicy, po czym rozdzielano to co piątek między potrzebujących członków gminy.

Posiadamy kilka hebrajskich umów dzierżawnych z czasów powstania Bar-Kochby, tj. z lat 132-135 n.e. Znalaziono je w jednej z grot w Wadi Murabba'at, na Pustyni Judzkiej (Mu 24)²⁵. Umowy te zostały zawarte przeszło rok po wybuchu powstania i odnoszą się do ziem, które Bar-Kochba prawdopodobnie skonfiskował Rzymianom. Umowy te były ważne na okres pięciu lat, aż do wigilii pierwszego dnia najbliższego Roku Szabatowego, tj. 138/9 roku n.e.²⁶ Określona zapłata za czynsz miała być uiszczana co roku w dobrym gatunku pszenicy. Z dokumentów tych można wyciągnąć kilka wniosków.

1. Umowy dzierżawne zawierane były na okres sześciu lat z wykluczeniem Roku Szabatowego. Kontrakty z Wadi Murabba'at obejmują okres pięciu lat ze względu na nadzwyczajne okoliczności, w których ziemie przeszły w posiadanie Bar-Kochby.

2. Dzierżawne miało być wypłacone co roku, w dobrym gatunku pszenicy, co znaczy, że nie stosowano płodozmianu, lecz siano pszenicę rok po roku.

3. Umowy nie wspominają o pozostawianiu połowy pola odłogiem co drugi rok. Nie podają też jego powierzchni, co uniemożliwia potwierdzenie tej praktyki na podstawie wysokości dzierżawnego, które najczęściej odpowiadało 1/3 normalnego plonu. Coroczne uzyskanie pszenicy dobrego gatunku wymaga jednak, by ziemia leżała ugorem co drugi rok.

Zwracając uwagę na trzeci tekst biblijny, zastanawia fakt, że Pwt 15,1-18 nie wspomina okresowego odpoczynku ziemi. Zna siódmy rok tylko jako rok uwolnienia, który polegał na tym, że każdy wierzyciel darował pożyczkę

²⁴ 1 Mch 6,49.53; Józef Flawiusz, *Dawne Dzieje Izraela* XII 9,5 (§ 378); XIII 8,1 (§ 234); XIV 10,6 (§ 475).

²⁵ J.T. Milik, „Textes hébreux et araméens”, w: *Les Grottes de Murabba'at* (DJD 2), Oxford 1961, 65-205 (zob. 132-134, nr 24).

²⁶ Milik („Textes”, 125) pomylił się o rok przy obliczaniu najbliższego roku szabatowego.

udzieloną bliźniemu i zwalniał pobratymczych niewolników. Tekst określa zresztą Rok Szabatowy mianem „Roku *šmiṭṭab*”, t.j. „puszczenia wolno”, co odnosi się do dłużnika raczej niż do odłogowania ziemi, jak zaznaczono powyżej.

3. UMARZANIE DŁUGÓW

O ile pozostawienie ziemi odłogiem wywodzi się z prastarych praktyk rolnictwa deszczowego w klimacie suchym, o tyle umarzanie długów tkwi w bliskowschodniej tradycji pochodzącej co najmniej z pierwszej połowy II tysiąclecia p.n.e. Podobne umarzania długów znane są z epoki starobabilońskiej²⁷, kiedy edykty królewskie ogłaszały w regularnych odstępach czasu „rok, w którym król ustanawiał prawo w kraju”. W dialekcie starobabilońskim odpuszczenie należności dłużnych nazywało się *andurāru*. Język hebrajski zapożyczył ten wyraz w formie *dʾrōr*²⁸, która odpowiada skróconej formie *durāru* z epoki nowoasyryjskiej²⁹. Występuje on w przepisach dotyczących Roku Jubileuszowego w Kpł 25,10 oraz w Iz 61,1; Jr 34,8.15.17; Ez 46,17. Brak go natomiast w ustawodawstwie dotyczącym umorzenia długów w siódmym roku, co było z pewnością instytucją starszą, porównywalną z przepisami starobabilońskich edyktów królewskich.

Określenie drugiego roku panowania Hammurabiego jako „roku, w którym ustanowił prawo w kraju”, pozwala wnioskować, że w pierwszym roku panowania król wydał edykt umarzający pewne kategorie długów. Edyktu tego jednak nie odnaleziono. Samsu-iluna, syn i następca Hammurabiego, wydał podobny edykt, którego fragment odnaleziono w mieście Sippar. Zo-

²⁷ Wcześniejszego uwolnienia dłużników, już w epoce staroasyryjskiej, doszukuje się B. Kienast, „Altassyrische und altakkadische Königsinschriften”, w: *Assyrien im Wandel der Zeiten*, red. H. Waetzoldt, H. Hauptmann (Heidelberger Studien zum Alten Orient 6), Heidelberg 1997, 67-69. Wskazuje mianowicie na inskrypcje Ilu-szuma, powołując się na użycie wyrazu *andurāru*. Jednak chodzi tam zapewne o zwolnienie pewnych towarów od cła w handlu z określonymi partnerami, jak to wyjaśnia G. Kryszat, recenzja: *Assyrien*, red. Waetzoldt & Hauptmann, *BO* 56 (1999), 129-130.

²⁸ J. Lewy, „The Biblical Institution of *dʾrōr* in the Light of Akkadian Documents”, w: *Benjamin Mazar Volume* (Eretz-Israel 5), Jerusalem 1958, 21*-31*; E. Otto, „Programme der sozialen Gerechtigkeit. Die neuassyrische (*an-*)*durāru*-Institution sozialen Ausgleichs und das deuteronomische Erlassjahr in Dtn 15.”, *ZABR* 3 (1997), 26-63.

²⁹ Chodzi tu niewątpliwie o aferezę *andurāru* > *durāru*: M. Luukko, *Grammatical Variation in Neo-Assyrian* (SAAS 16), Helsinki 2004, 121; por. J. Llop, rec. w: *BO* 62 (2005), 76.

stał on opublikowany w 1965 r. przez F.R. Krausa³⁰. Fragment znajdował się na dużej tabliczce, która zawierała osiem kolumn tekstu – cztery po każdej stronie. Na szczęście zachowała się data, mianowicie ósmy rok panowania Samsu-iluny, który był królem Babilonii od 1653 do 1616 r. według nowej chronologii³¹. Ósmy rok panowania przypada zatem na rok 1646 p.n.e. Odnaleziono też lepiej zachowany tekst edyktu króla Ammişaduki³², który panował w Babilonii od roku 1550 do roku 1530. Edykt ten pochodzi z pierwszego roku panowania, tj. z roku 1550, i odwołuje się do podobnego edyktu z 21 roku króla Ammiditany, który panował od 1587 do 1551 r. Był to więc edykt z roku 1567. Porównanie znanych dat promulgacji edyktów królewskich – rok pierwszy, ósmy, dwudziesty pierwszy – zdaje się wskazywać na pewną regularną praktykę. Mianowicie, co siedem lat królowie babilońscy mogli ogłaszać umorzenie zobowiązań dłużnych. Nie jest jednak pewne, czy zawsze wydawali takie edykty. Posiadamy zbyt mało datowanych danych z tego okresu by wyciągnąć jednoznaczne wnioski. Uderzające jednak jest to, że podobna praktyka pojawia się w starożytnym Izraelu, około 1000 lat później, w przepisach dotyczących Roku Szabatowego³³.

³⁰ F.R. Kraus, „Ein Edikt des Königs Samsu-iluna von Babylon”, w: *Studies in Honor of Benno Landsberger*, red. H.G. Güterbock, Th. Jacobson (AS 16), Chicago 1965, 225-231. Fragment przechowywany jest w Muzeum Archeologicznym w Stambule (Si. 507).

³¹ H. Gasche, J.A. Armstrong, S.W. Cole, W.G. Gurzadyan, *Dating the Fall of Babylon. A Reappraisal of Second-Millennium Chronology*, Ghent – Chicago 1998.

³² Podstawową publikację F.R. Krausa, *Ein Edikt des Königs Ammişaduqa von Babylon* (Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui pertinentia 5), Leiden 1958, uzupełniła tabliczka BM 80289, którą wydał J.J. Finkelstein, „The Edict of Ammişaduqa: a New Text”, *RA* 63 (1969), 45-64, 189-190. Zawiera ona początek tekstu, co zmusiło do zmiany numeracji paragrafów, uwzględnionej już w *ANET* 526-528 i w nowej edycji F.R. Krausa, *Königliche Verfügungen in altbabylonischer Zeit* (Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui pertinentia 11), Leiden 1984. Zob. też S.J. Lieberman, „Royal ‘Reforms’ of the Amurrite Dynasty”, *BO* 46 (1989), 241-259.

³³ Porównanie przeprowadzili m.in. R. North, *Sociology of the Biblical Jubiler* (AnBib 4), Rome 1954, z recenzją R. de Vaux, *RB* 62 (1955), 610-612; N. Sarna, „Zedekiah’s Emancipation of Slaves and the Sabbatical Year”, w: *Orient and Occident*, red. H. Hoffner (AOAT 22), Kevelaer – Neukirchen-Vluyn 1973, 143-147; M. Weinfeld, „Justice and Righteousness» in Ancient Israel against the Background of Social Reforms in the Ancient Near East”, w: *Mesopotamien und seine Nachbarn*, red. H. Renger, J. Nissen, Berlin 1982, 491-519; tenże, „Sabbatical Year and Jubilee in the Pentateuchal Laws and Their Ancient Near Eastern Background”, w: *The Law in the Bible and Its Environment*, red. T. Veijola, Helsinki 1990, 39-62; S. Kaufman, „A Reconstruction of the Social Welfare System of Ancient Israel”, w: *In the Shelter of Elyon*, red. G. Ahlström, Sheffield 1984, 277-286; R. Westbrook, *Property and the Family in Biblical Law*, red. G. Ahlström, Sheffield 1991, 36-57; Y. Amit, „The Jubilee Law: An Attempt at Instituting Social Justice”, w: *Justice and Righteousness*, red. H.G. von Reventlow, Y. Hoffman, Sheffield 1992, 47-59; J.A. Soggin, „Il giubileo e l’anno sabbatico nella Bibbia”, *Acta Pontificii Instituti Biblici* 10 (1999-2000), 729-739; L.W. Casperson, „Sabbatical, Jubilee, and the Temple of Solomon”, *VT* 53 (2003), 283-296.

Babilońskie edykty królewskie były bardziej szczegółowe niż przepisy biblijne. Według F.R. Krausa edykt Samsu-iluny zawierał od 226 do 255 wierszy tekstu, który niestety znany jest tylko z jednego fragmentu. Natomiast edykt Ammişaduki jest dziś prawie kompletnie odtworzony dzięki trzem odpisom, z których jeden znajduje się w Muzeum Archeologicznym w Stambule (Ni. 632), a dwa w Muzeum Brytyjskim w Londynie. Jeden z tych ostatnich (BM 78529) należy jednak uważać za kopię edyktu wcześniejszego, tj. Abieszucha (1615-1588 p.n.e.) lub Ammiditany (1587-1551 p.n.e.), aczkolwiek jest ona niemal identyczna z tekstem Ammişaduki. Edykt Ammişaduki podzielony jest na 22 paragrafy, z których pierwszy stanowi tytuł:

§ 1. Tabliczka edyktu, którego kraj musiał przestrzegać, kiedy król ustanowił prawo w kraju.

§ 2. Długi dzierżawców, pasterzy, zbieraczy padliny z prowincji oraz dłużników państwa – ... – są niniejszym umorzone. Poborcy nie będą żądać spłaty zaległości dłużników państwa.

Paragraf 3, nieco uszkodzony, umarza długi agentów handlowych, członków tzw. *kārum*, czyli „placówki handlowej”, o ile długi te pochodzą z okresu „od roku, w którym Ammiditana umorzył zobowiązania dłużnicze (tj. rok 21 jego panowania, czyli 1567), aż do miesiąca Nisan roku, w którym król Ammişaduka, którego szlachetną władzę wyniósł bóg Enlil, objawił się pełen mocy nad swoim krajem jak słońce i ustanowił prawo dla całego swego ludu”, tj. do wiosny 1550 roku, kiedy rozpoczął się pierwszy pełny rok panowania Ammişaduki. Można z tego wnioskować, że w ciągu poprzednich szesnastu lat długiego panowania Ammiditany nie było podobnego edyktu królewskiego umarzającego długi.

Paragraf 4 jest bardzo ciekawy, bo odnosi się już nie do pracowników państwowych, jak § 2, ani też do członków giełdy handlowej, jak § 3, ale do prywatnych wierzycieli i ich dłużników, o ile ci są Akadyjczykami lub Amorytami, wykluczając zatem cudzoziemców, podobnie jak w tekście biblijnym:

§ 4. „Ktokolwiek pożyczył jęczmień lub srebro na procent lub z nadwyżką Akadyjczykowi lub Amorycie [...] i posiada odpowiedni dokument, ponieważ król ustanowił prawo dla kraju, dokument ten jest unieważniony”. Albo wedle jednego wariantu: „... nie może on żądać jęczmienia lub srebra na podstawie tego dokumentu”.

Paragraf ten jest ważny z punktu widzenia formalnego i merytorycznego. Z punktu widzenia formalnego, należy on do grupy przepisów prawnych rozpoczynających się od słów: „Człowiek, który...”, „Ten, kto...”, „Ktokolwiek...”, a nie od spójnika „Jeśli...”, „Jeżeli...”, który rozpoczyna zdania warunkowe i charakteryzuje przepisy prawa kazuistycznego. Początkowe słowa: „Ktokolwiek...”, „Ten, kto...” i temu podobne wskazują natomiast na rozporządzenia królewskie, na regulacje prawa stanowionego.

Z punktu widzenia merytorycznego, paragraf ten daje odpowiedź na kwestię od dawna dyskutowaną wśród uczonych zajmujących się prawem bi-

blijnym, czyli starohebrajskim, a mianowicie: czy w przypadku darowania pożyczki chodziło prawodawcy o sam kapitał pożyczony, czy jedynie o odsetki od tego kapitału. To ostatnie rozwiązanie należy teraz wykluczyć ze względu na edykt unieważniający dokumenty, które poświadczały udzielenie pożyczki. Chodzi tu bez wątpienia o darowanie pożyczonego kapitału, tj. srebra, jęczmienia czy podobnego artykułu spożywczego.

Powstało też inne pytanie, mianowicie, czy w roku umorzenia długów anulowano zupełnie zobowiązanie do zwrotu pożyczonej sumy czy pożyczonego zboża, czy tylko zawieszano obowiązek jego zwrotu na rok. Paragraf 4 edyktu Ammişaduki wyraźnie wskazuje na pierwszą alternatywę. Anulowanie długów nie jest tylko czasowym zawieszeniem uprawnień do ściągania od dłużnika pożyczonego mu srebra lub zboża, ale całkowitym darowaniem mu długów.

Co więcej, wedle § 5 poborcy skarbu państwa mają zwrócić, co tylko egzekwowali przymusem od dłużnika „począwszy od miesiąca Addar II roku, w którym król Ammiditana zburzył wały miasta Udim zbudowane przez Damki-ilisza”, ostatniego króla Isin. Był to koniec 37 r. panowania Ammiditany, który przypadał na wczesną wiosnę roku 1550, kiedy panował już Ammişaduka. Znaczy to, że długi już egzekwowane przez poborców w roku umorzenia zobowiązań dłużniczych są także anulowane i poborcy muszą zwrócić dłużnikom, cokolwiek zabrali im z tego tytułu, i to pod karą śmierci. Podobne rozporządzenie nie miałoby sensu, gdyby rok umorzenia długów zawieszał jedynie ściąganie pożyczek czy należności.

Paragraf 6 edyktu Ammişaduki rozprawia się z wierzycielami, którzy fałszują treść dokumentów, aby uniknąć obowiązku umorzenia długów. Fałszerstwo polegało na przeistoczeniu pożyczki w sprzedaż na kredyt lub danie towaru w komis:

§ 6. Ktokolwiek pożyczyl jęczmień lub srebro na procent lub z nadwyżką Akadyjczykowi lub Amorycie i sfałszował sporządzony dokument, nadając mu formę aktu sprzedaży lub depozytu, pobierając przy tym odsetek (dłużnik) przyprowdzi swoich świadków i wniosą skargę przeciw niemu (wierzycielowi) za pobranie odsetki. Ponieważ sfałszował dokument, dokument jego zostanie złamany (tzn. unieważniony).

Kilka tekstów starobabilońskich potwierdza przestrzeżenie edyktów królewskich, np. list NBC 6311, w. 15-18, które zdają się odnosić do § 4 edyktu Ammişaduki lub podobnego ustępu w edykcje jednego z wcześniejszych władców: „Jak ci wiadomo, wedle edyktu Pana mego, ktokolwiek pobiera i przyjmuje (spłatę pożyczki), musi (to) zwrócić”³⁴.

³⁴ W.W. Hallo, „Slave Release in the Biblical World in the Light of a New Text”, w: *Solving Riddles and Untying Knots. Biblical, Epigraphical, and Semitic Studies in Honor of*

Umorzenie długów na mocy edyktu królewskiego jest praktyką poświadczoną także w syryjskich państwach z okresu średniego brązu. Wskazuje na to umowa pożyczkowa z Mari, miasta położonego nad środkowym Eufratem. Wzmiankuje ona możliwe ogłoszenie umorzenia długów za rządów amoryckiego króla Zimri-Lima (1678-1665 p.n.e.), ale wyklucza jego zastosowanie w danym przypadku, umieszczając w umowie klauzulę zabezpieczającą wierzyciela przed skutkami takiego dekretu królewskiego: „Jeśli oddłużenie jest ustanowione, srebro to nie będzie odpuszczone”³⁵.

Rok umorzenia długów, zwany Rokiem Szabatowym w ustawodawstwie starohebrajskim, nie miał wielkiego wpływu na praktykę udzielania pożyczek poza miesiącami poprzedzającymi dany rok. Pożyczek udzielano bowiem na rok, a na krótszy okres w wypadku zboża, które należało zwrócić na klepisku, zaraz po młócce. Miały one jednak duże znaczenie społeczne ze względu na zadłużenie i idącą za tym pauperyzację szerokiej warstwy ludności, zwłaszcza chłopów, którym groziło zniewolenie za długi.

Paragraf 20 edyktu Ammişaduki odnosi się właśnie do tej sytuacji, precyzując regiony kraju objęte rozporządzeniem królewskim:

§ 20. Jeśli jakieś zobowiązanie doprowadziło do egzekwowania należności od obywatela Numlua, obywatela Emutbalum, obywatela Idamaraz, obywatela Uruk, obywatela Isin, obywatela Kisurra lub obywatela Malgium (wskutek czego) sprzedał w niewolę za srebro lub dał w zastaw samego siebie, swą żonę lub swoje dzieci, ponieważ król ustanowił prawo w kraju, jest on wolny: jego wolność jest rzeczywista.

Podobny przepis występuje w Pwt 15,12: „Jeśli twój brat (- Hebrajczyk albo Hebrajka -)³⁶ sprzeda się tobie w niewolę, będzie ci służył przez sześć lat. W siódmym roku puścisz go wolnym”. Określenie niewolnika terminem „brat” ogranicza obowiązek wypuszczenia na wolność jedynie do sług pochodzenia judzkiego lub izraelskiego. Podobnie edykt Ammişaduki wylicza miasta i regiony, do których odnosi się rozporządzenie królewskie. Oprócz tego § 21 wyklucza niewolników z urodzenia i niewolników zakupionych, zaznaczając tu wyraźnie, że uwolnienie dotyczy tylko tych, którzy popadli w niewolę wskutek niewypłacalności.

§ 21. Jeśli jest to niewolnica lub niewolnik z urodzenia, należący do obywatela Numlua, obywatela Emutbalum, obywatela Idamaraz, obywatela Uruk, obywatela Isin, obywatela Kisurra lub obywatela Malgium, [lub ten (niewolnik)],

Jonas C. Greenfield, red. Z. Zevit, S. Gitin, M. Sokoloff, Winona Lake 1995, 79-93 (zob. 82-83).

³⁵ G. Boyer, *Textes juridiques* (Archives royales de Mari VIII), Paris 1958, nr 33, 13-14. Por. W. von Soden, *AHW I* 51a, 163a; D. Charpin, „L'andurarum à Mari”, *MARI* 6 (1996), 253-270.

³⁶ Wyrazy dodane w epoce perskiej. Patrz przyp. 4.

którego cena została uiszczona, który został sprzedany za srebro lub odstąpiony jako umorzenie długu, albo dany w zastaw, jego nie puści się wolnym.

4. PRAKTYKA CZASÓW BIBLIJNYCH I RZYMSKICH

Podobieństwo merytoryczne przepisów starohebrajskich do starobabilońskich edyktów królewskich zdaje się wskazywać, że przepisy starohebrajskie są znacznie starsze od zbiorów, do których obecnie należą. Prawo to mogło być stosowane we wczesnym okresie monarchii izraelskiej i judzkiej, ale brak wzmianek o jego faktycznym przestrzeganiu w historii Izraela i Judy. Można przypuszczać, że prawo to pochodzi z czasów kanaanejskich, bliższych okresowi starobabilońskiemu i współczesnych epoce średniobabilońskiej, kiedy mamy ślady *andurāru*, czyli edyktów królewskich zarządzających umorzenie długów, w dokumentach z Terka, Nuzi i Arrapcha³⁷, tj. z XV i XIV w. p.n.e. Ta praktyka prawna mogła być wówczas znana także w Kanaanie, w okresie korespondencji z Tell Amarna. Niestety, brak dokumentów z Kanaanu³⁸, przeznaczonych do użytku wewnętrznego i być może napisanych w piśmie linearnym na skórze lub papirusie. Zmusza nas to do formułowania hipotez i przypuszczenia, że prawo to zostało później dostosowane do kontekstu ksiąg biblijnych. W ówczesnych księstwach kanaanejskich, obejmujących miasto z sąsiednimi wioskami, obwieszczenie Roku Szabatowego nie wymagałoby zresztą rozsyłania dekretu władcy. Wystarczałoby ogłoszenie na rynku i u bram miasta. Podobnie rzecz się ma z biblijnymi opowiadaniem w Księdze Rodzaju, zwłaszcza w pierwszych jej rozdziałach, których źródła należy szukać w tradycjach kanaanejskich drugiego tysiąclecia p.n.e.³⁹, przekazywanych głównie ustnie.

³⁷ B. Lion, „*L'andurāru à l'époque médio-babylonienne, d'après les documents de Terqa, Nuzi et Arrapha*”, *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians X*, Winona Lake 1999, 313-327.

³⁸ I.M. Rowe pisze na ten temat: „Evidence from the Late Bronze Age consists almost exclusively of letters. In Canaan proper, only a handful of texts have been discovered”, w: *A History of Ancient Near Eastern Law I*, red. R. Westbrook, Leiden 2003, 737.

³⁹ Skoro mity mezopotamskie w ich semickiej wersji (Adapa, Atrachasis, Gilgamesz) znane były w Syrii i Kanaanie już w drugim tysiącleciu p.n.e., trudno przyjąć np. datowanie podstawowego opowiadania o Edenie na okres nowoasyryjski, jak proponuje W. Chrostowski (*Ogród Eden – zapoznane świadectwo asyryjskiej diaspory*, Warszawa 1996), tym bardziej na czasy perskie, jak sądzi T.N.D. Mettinger (*The Eden Narrative. A Literary and Religio-historical Study of Genesis 2-3*, Winona Lake 2007). Jego źródła należy szukać w ośrodkach kanaanejskich wcielonych do Izraela, jak np. Megiddo, które zachowało swą niezależność aż do epoki żelaza II, jak sugerują wykopaliska z lat 1992-1996: „The excavation results suggest that Megiddo retained its independence well into the

Instytucja Roku Szabatowego znana była w Palestynie, ale wedle Jr 34,8-22 nie przestrzegano zasad z nią związanych w czasach późnej monarchii judzkiej. Świadczy o tym niedoszłe zwolnienie niewolników za długi, uchwalone z okazji intronizacji króla Sedecjasza (598-587 p.n.e.), o czym donosi właśnie tekst Jeremiasza, cytujący Pwt 15,12-13 (Jr 34,14). Prawo zapisane w Pwt 15,1-18, nakazujące uwolnienie zniewolonych pobratymców, pochodzi zapewne z czasów reformy Jozjasza (639-609 p.n.e.), kiedy byłoby ono współczesne sporadycznym umorzeniom długów z epoki nowoasyryjskiej, być może z okazji wstąpienia na tron nowego monarchy. Dowodzą tego dokumenty z VII w. p.n.e. oraz fakt, że wiele niezniszczonych tabliczek dłużniczych z określonych lat pozostało w archiwach kredytodawców z różnych prowincji asyryjskich. Dotyczy to np. roku eponima Dadięgo, który przypada prawdopodobnie na lata 622/621 lub 620/619 p.n.e. W tym drugim wypadku nie zwracano by pożyczek w roku 619/618 p.n.e., co pokrywałoby się z Rokiem Szabatowym w Judzie. Kilka nowoasyryjskich kontraktów prywatnych zawiera dodatkową klauzulę, która zabezpieczała wierzyciela przed skutkami takiego dekretu królewskiego⁴⁰. Odpowiada ona praktyce rabinicznej zwanej w Misznie *prozbol*⁴¹ i polegającej na złożeniu w sądzie podpisanego przez świadków oświadczenia wierzyciela, że dług z określonej pożyczki nie będzie umorzony w Roku Szabatowym. Sytuacja ta przypomina też Jr 34,15-16, gdzie w. 15b odnosi się zapewne do reformy Jozjasza (1 Krl 23) dokonanej po odnalezieniu Księgi Prawa w osiemnastym roku jego panowania (1 Krl 22,3). Najbliższy Rok Szabatowy przypadałby wówczas na rok 619/8 p.n.e.

Neh 10,32b przypomina obowiązek Roku Szabatowego, wzywając do przerwania niedozwolonych prac rolniczych w tym okresie i do umorzenia długów, jak jest nakazane w „Prawie Bożym” (Neh 10,29). Wezwanie to jest sensowne, o ile poprzedza jakiś Rok Szabatowy. W okresie działalności Nehemiasza mógł to być rok 444/3 p.n.e. wedle prawdopodobnego datowania cyklu szabatowego, tj. rok po przybyciu Nehemiasza do Jerozolimy (Neh 2,1), lub rok 430/29 p.n.e. wedle opinii F. Mezzacasa⁴². Poprzedzałby on o dwadzieścia, ewentualnie o sześć lat, przypuszczalny dekret królewski umarzający

Iron Age”, zob. E.J. van der Steen, recenzja: Megiddo III: The 1992–1996 Seasons I-II, red. I. Finkelstein, D. Ussishkin, B. Halpern, Tel Aviv 2000, *BO* 58 (2001), 453).

⁴⁰ K. Radner, „The Neo-Assyrian Period”, w: *Security for Debts in Ancient Near Eastern Law*, red. R. Westbrook, R. Jasnow, Leiden 2001, 265-288 (zob. 284-286); P. Villard, „L’(an)durāru à l’époque néo-assyrienne”, *RA* 101 (2007), 107-124. Zob. także E. Otto, „Programme der sozialen Gerechtigkeit. Die neuassyrische (an)durāru – Institution sozialen Ausgleichs und das deuteronomistische Erlassjahr in Dtn 15”, *ZABR* 3 (1997), 26-63 (zob. 46).

⁴¹ Miszna, *Szewit* 10, 3-7; por. Talmud Babiloński, *Gittin* 36a-37b. *Prozbol* jest sądowym terminem greckim: D. Sperber, *A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature*, Jerusalem 1984, 154-156; por. A.R.W. Harrison, *The Law of Athens. Procedure*, Oxford 1971, 59-64.

⁴² F. Mezzacasa, „Esdras, Nehemias y el año sabático”, *RivB* 23 (1961), 1-8, 82-96.

długi w Babilonii na początku panowania Dariusza II (424/3 p.n.e.). Hipoteza ta oparta jest na babilońskich dokumentach prawnych⁴³ i niekoniecznie jest „anachroniczną”, jak określają ją niektórzy autorzy⁴⁴, skoro Nehemiasz nawołuje do podobnej akcji w tym samym okresie. Wedle Herodota perski uzurpator Smerdis/Bardija miałby przy wstąpieniu na tron w roku 522 p.n.e. zwolnić poddanych z poboru i podatków na trzy lata⁴⁵. Aczkolwiek dokumenty babilońskie z jego krótkiego panowania nie potwierdzają tej informacji⁴⁶, Herodot musiał dowiedzieć się z jakiegoś źródła o podobnej decyzji Smerdisa oraz o dobrym wspomnieniu pozostawionym przez niego wśród poddanych⁴⁷, o czym świadczy też Kronika Samarytańska⁴⁸.

1 Mch 6,49-53 poświadcza dostosowanie się do przepisów Roku Szabatowego w II w. p.n.e., kiedy księga ta powstała. Przestrzeganie tej instytucji prawnej w latach 171 p.n.e. – 76 n.e. zdaje się też wynikać z dokładnych informacji podanych przez Józefa Flawiusza⁴⁹. Tacyt (ok. 55-120 n.e.) potwierdza to pod koniec I wieku n.e., szydząc z nieróbstwa Żydów, którzy nie pracują w sobotę, a prócz tego marnują jeszcze co siódmy rok: „Septimo die otium placuisse ferunt, quia is finem laborum tulerit; deinde blandiente inertia septimum quoque annum ignaviae datum”⁵⁰.

⁴³ G. van Driel, „Continuity or Decay in the Late Achaemenid Period: Evidence from Southern Mesopotamia”, w: *Achaemenid History I. Sources, Structures and Synthesis*, red. H. Sancisi-Weerdenburg, Leiden 1986, 159-181 (zob. 175-176); tenże, „The Murašus in Context”, *JESHO* 32 (1989), 203-229 (zob. s. 223); P. Briant, *Histoire de l'Empire perse de Cyrus à Alexandre* (Achaemenid History X), Leiden 1997, 79; M. Weszeli, recenzja: V. Donbaz, M.W. Stoper, Istanbul Murašu Texts (PIHANS 79), Leiden 1997, *BO* 56 (1999), 691.

⁴⁴ Donbas & Stolper, *Istanbul Murašû Texts*, 15, przyp. 36.

⁴⁵ Herodot, *Dzieje* III, 67-68.

⁴⁶ S. Graziani, *Testi editi ed inediti datati al regno di Bardiya (522 a.C)*, Napoli 1991.

⁴⁷ Herodot (*Dzieje* III, 67) podaje, że sami Persowie stanowili tu wyjątek. Chodzi zapewne o arystokrację perską, której wielu członków miały zamordować uzurpator wedle inskrypcji z Bisutun. Babilońskie dokumenty z tego okresu nie zdradzają jakiegś burzliwej sytuacji, z wyjątkiem jednego kontraktu przedsiębiorstwa Egibi z perskiego miasta Humadeszu: świadczy on o niezwyklej akumulacji długów. Zob. Graziani, *Testi editi*, XXVIII, 8-11, nr 6.

⁴⁸ E.N. Adler, M. Seligsohn, „Une nouvelle chronique samaritaine”, *REF* 44 (1902), 188-222; 45 (1902), 70-98, 160, 223-254; 46 (1903), 123-146; zob. szczególnie 44 (1902), 218-220.

⁴⁹ D. Blasser, „The Sabbath Year Cycle in Josephus”, *HUCA* 52 (1981), 129-139. Dane Józefa Flawiusza są tu na ogół poprawne mimo innej opinii R. Northa, „Maccabean Sabbath Years”, *Bib* 34 (1953), 501-515.

⁵⁰ Tacyt, *Dzieje* V, 4. O Tacyty negatywnym nastawieniu do judaizmu pisze B. Wardy, „Jewish Religion in Pagan Literature during the Late Republic and Early Empire”, w: *ANRW II*, 19, 1, Berlin 1979, 592-644 (zob. 613-631).

Józef Flawiusz zwraca dużą uwagę na przepisy Księgi Kapłańskiej 25⁵¹, podkreślając ich aspekt ekonomiczny, podobnie jak to czyni Filon z Aleksandrii⁵², i zarzuca Herodowi Wielkiemu lekceważenie ojczyistych zasad prawnych z Kpł 25⁵³, nie podając jednak żadnych dat, ani konkretnych wypadków. Wspomina on natomiast o spaleniu archiwum przez powstańców na samym początku Pierwszej Wojny Żydowskiej, w roku 66 n.e., tj. między latami szabatowymi 61/62 i 68/69 n.e.: „Następnie podłożyli ogień pod archiwum, pragnąc jak najprędzej zniszczyć wykazy długów u wierzycieli i uniemożliwić ściąganie należności, aby w ten sposób pozyskać sobie masę dłużników i podburzyć biednych, bez obawy kary, przeciwko bogaczom. Ponieważ strażnicy archiwum zbiegli, mogli rozniecić tam pożar”⁵⁴. Należy tu przypomnieć, że od końca I w. p.n.e. ustanowiona przez Hillela praktyka *prozbo*⁵⁵ pozbawiła biblijny nakaz umarzania długów wszelkiego praktycznego znaczenia. Lata szabatowe 61/62 i 68/69 n.e. nie ułożyły zatem sytuacji dłużników i ubogich.

Dane umów dzierżawnych z czasów powstania Bar-Kochby⁵⁶ pozwalają na dalsze obliczenie cyklu lat szabatowych do roku 138/9 n.e., jak zaznaczyliśmy powyżej. Późniejsze dane o odłogowaniu ziemi w Roku Szabatowym zawiera Talmud Jerozolimski, którego redakcję należy datować ok. roku 400 n.e., lecz informacje w nim zawarte odnoszą się często do III i IV w. n.e., tj. do czasów późnego cesarstwa rzymskiego. Ówczesnych rabinów nie interesowała historia czy ekonomia, lecz przestrzeganie Prawa. Dlatego ich przypadkowe spostrzeżenia mają nieraz większą wartość historyczną niż wywody antycznych historyków, którzy przerzucają swoją wizję dziejów na fakty i wydarzenia. Rozproszone informacje *amoraitów* zebrał Daniel Sperber, który oparł swoją syntezę głównie na traktacie *Pea*, dosłownie „skraj”⁵⁷. Omawia on zbocza pól i owoce, które należy pozostawić dla biednych na skraju pola lub sadu. Wskazuje też na opóźnione okresy żniw i winobrania, na suszę oraz zmniejszającą się wydajność gleby i urodzajność sadów. Miało to oczywiście wielkie znaczenie dla przestrzegania Roku Szabatowego i jego ewentualnie ujemnych skutków w roku następnym. Teksty nie odnoszą się

⁵¹ Józef Flawiusz, *Dawne Dzieje Izraela*, III 12,3 (§280-286). Zob. szczegółowy komentarz S. Castelli, *Il terzo libro delle Antichità giudaiche di Flavio Giuseppe e la Bibbia. Problemi storici e letterari. Traduzione e commenti* (Biblioteca di Athenaeum 48), Como 2002, 309-311.

⁵² Filon z Aleksandrii, *O Dekalogu* 164.

⁵³ Józef Flawiusz, *Dawne Dzieje Izraela* XVI 1,1 (§ 1-3).

⁵⁴ Józef Flawiusz, *Wojna Żydowska* II 17 (§ 427), tłum. J. Radożycki, Warszawa 1991, 193. Na informację tę wskazał P. Muchowski w czasie dyskusji, 22 września 2008.

⁵⁵ Zob. powyżej, przyp. 41.

⁵⁶ Milik, „Textes”, 132-134, nr 24.

⁵⁷ D. Sperber, „Aspects of Agrarian Life in Roman Palestine I: Agricultural Decline in Palestine during the Later Principate”, w: *ANRW* II/8, Berlin – New York 1978, 397-443, tabl. I-II.

bezpośrednio do zjawisk klimatycznych, ale te ostatnie wpływały na warunki życia nie mniej niż spustoszenia wojenne, plaga szarańczy niszczącej płony lub klęski żywiołowe. Najważniejszym czynnikiem było tu gwałtowne zmniejszenie ilości opadów, odczuwalne począwszy od IV w. n.e., co znalazło swoje odbicie w tekstach talmudycznych.

Od dawna starano się ustalić kolejność lat szabatowych od okresu monarchii judzkiej aż do V w. n.e., ale w obliczeniach badaczy występują różnice jednego, a nawet trzech lat, zależnie od interpretacji pewnych tekstów i używanej ogólnej chronologii⁵⁸.

Selekcja lat szabatowych

od VII w. p.n.e. do II w. n.e.

619/8 p.n.e.: 1 Krl 22,3; 23,1-3; Jer 34,15b, po reformie Jozjasza.

598/7 p.n.e.: Jr 34, intronizacja Sedecjasza.

514/3 p.n.e.: Iz 61,1, namaszczenie arcykapłana (?).

444/3 p.n.e.: Neh 10,32, rok po przybyciu Nehemiasza.

164/3 p.n.e.: 1 Mch 6,49.53; Józef Flawiusz, *Dawne Dzieje Izraela*, XII 378, rok przed oblężeniem Betsur.

136/5 p.n.e.: 1 Mch 16,14-16; Józef Flawiusz, *Dawne Dzieje Izraela*, XIII 230-247, rok przed zabójstwem Szymona.

38/7 p.n.e.: Józef Flawiusz, *Dawne Dzieje Izraela*, XIV 465 – XV 8, rok przed zdobyciem Jerozolimy przez Heroda.

47/8 n.e.: Dz 11,28; Józef Flawiusz, *Dawne Dzieje Izraela*, XX 101, rok przed wielkim głodem.

68/9 n.e.: *Seder 'Olam Rabbah* 30, 74a-75a, rok przed upadkiem Jerozolimy.

131/2 n.e.: Pap. Mu. 24, rok przed powstaniem Bar-Kochby.

⁵⁸ B. Zuckermann, *Ueber Sabbathjahrcyclus und Jubelperiode*, Breslau 1859; tenże, *A Treatise on the Sabbatical Cycle and the Jubilee. A Contribution to the Archaeology and Chronology of the Time Anterior and Subsequent to the Captivity*, tłum. A. Loewy, London 1866 (przedruk, New York 1976); B.Z. Wacholder, „The Calendar of Sabbatical Cycles during the Second Temple and the Early Rabbinic Period”, *HUCA* 44 (1973), 153-196; Blasser, „The Sabbath Year”, *HUCA* 52 (1981), 129-139; P. Grelot, „Sur Isaïe LXI: La première consécration d'un grand-prêtre”, *RB* 97 (1990), 414-431 (zob. 426-427); I.W. Caspersen, „Sabbatical, Jubilee, and the Temple of Solomon”, *VT* 53 (2003), 283-296.

THE SABBATICAL YEAR

Summary

The biblical legislation of the sabbatical year (Ex. 21:2-6 and 23:10-11; Lev. 25:1-7,18-22; Deut. 15:1-18) initially called on farmers to let the fields fallow every seventh year and on creditors to let unsolvable debtors go free after having served six years. Its purpose was agricultural and social. This legislation is anchored in ancient traditions and practices, partly paralleled in Mesopotamia, as shown mainly by royal decrees from the Old Babylonian period. Its actual observance is not attested in Israel, while Jer. 34,8-22 shows that the manumission of enslaved Judaeans was not put into practice, even when their emancipation was solemnly proclaimed. Neh. 10:32 records the post-Exilic community's firm agreement to suspend agricultural work every seventh year and to forgo all debts, as commanded in the "Law of God". The remission of debts was later circumvented by the *prosbol* practice, but a fallow seventh year was observed until the Roman times.